

Tanatoturystyka jako nowa, potencjalna forma turystyki w lasach Mazur, wykorzystująca zasób historycznych i zabytkowych cmentarzy ewangelickich

Anna Długozima, Izabela Dymitryszyn, Edyta Winiarska

Abstrakt. Niniejszy artykuł przybliża wyniki współpracy pomiędzy Nadleśnictwem Maskulińskie i SGGW w Warszawie i Studenckim Kołem Naukowym Gospodarki Przestrzennej, w ramach której powstał projekt pt.: „Wytyczne do rewaloryzacji i ochrony nieczynnych cmentarzy ewangelickich Nadleśnictwa Maskulińskie. Inwentaryzacja, analiza i waloryzacja cmentarzy”. Projekt wskazał możliwości utworzenia nowej formy turystyki, tanatoturystyki w lasach Mazur z wykorzystaniem nieczynnych cmentarzy ewangelickich, znajdujących się na terenie zarządzanym przez PGL Lasy Państwowe. Tanatoturystyka ma być propozycją rozwiązania problemu ochrony zagrożonych całkowitym zaniemieniem cmentarzy a jednocześnie próbą organizowania ruchu turystów penetrujących, w sposób nie do końca kontrolowany, las i leśne obszary objęte różnymi formami ochrony przyrody.

Słowa kluczowe: tanatoturystyka w lasach, ochrona nieczynnych cmentarzy, Mazury

Abstract. *Thanatotourism as a new, potential form of tourism in Mazuria forests sourcing from historic and monumental protestant cemeteries.* This article introduces the results of cooperation between the Forest District Maskulińskie and the Warsaw University of Life Sciences (WULS-SGGW) and the Student Scientific Group of Spatial Economics (SKNGP), in which a project “Guidelines for the restoration and protection of inactive Protestant cemeteries in Forest District Maskulińskie. Inventory, analysis and valorization of cemeteries”. The project pointed to the possibility of creating a new form of tourism in the Mazuria’s forests using inactive Protestant cemeteries, located in the area managed by the State Forests. Thanatotourism is proposed as a solution to the problem of protection a high risk of loss of cemeteries and at the same time an attempt to organize the movement of tourists penetrating in a way not fully controlled forest and forest areas for nature conservation.

Key words: thanatotourism in forests, protection of inactive cemeteries, Mazuria

Wstęp

Przestrzeń turystyczna cmentarzy i problem organizacji ruchu turystycznego w lasach

W polskiej tradycji kulturowej cmentarz zawsze odgrywał niezwykle istotną i doniosłą rolę. Stanowi on: strefę sacrum (świętą przestrzeń, której charakter wynika z faktu złożenia oraz przechowywania szczątków wielu pokoleń), archiwum (zbiór informacji o historii społeczności lokalnych), muzeum (zbiór dzieł sztuki sepulkralnej będących odzwierciedleniem swojej epoki) i park zarazem (posiada istotne walory przyrodnicze, kompozycję krajobrazową przepełnioną smutkiem, melancholią i refleksją nad przemijaniem) (Kolbuszewski 1996, Michałowski 2001).

W ostatnich latach coraz popularniejsza w polskich pracach naukowych staje się idea cmentarza jako ogrodu dla żywych (Długozima 2011), cmentarza jako przestrzeni terapeutycznej (Rhoads 1995, Francis, Kellaher 2005), czy wręcz rekreacyjnej (Szumański 2005, Rugg 2006).

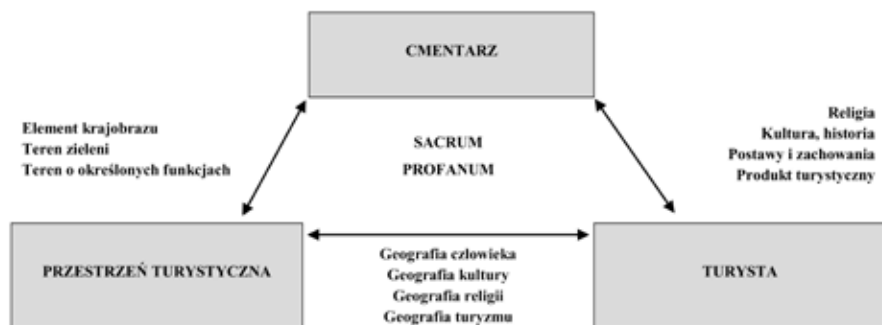
Te zróżnicowane znaczenia i role przypisywane nekropolii przez tradycję i naukę oraz bardzo skrajna percepcja tej przestrzeni: od miejsca użytkowego, przez miejsce symboliczne, święte, historyczne, aż po miejsce określonej aktywności społecznej, sprawiają, że cmentarz coraz częściej postrzegany jest jako interesujący walor turystyczny (Tanaś 2008).

Specyficzną formą turystyki kulturowej zogniskowaną na odwiedzaniu miejsc dokumentujących i upamiętniających śmierć jest tanatoturystyka (ang. „thanatotourism”) (Seaton 1996). W literaturze wyodrębnia się pięć kategorii tanatoturystyki: 1) podróże do miejsc publicznej śmierci lub miejsc będących jej świadectwem; 2) podróże do miejsc, gdzie odnotowano lub odkryto fakt masowej lub indywidualnej śmierci; 3) podróże do miejsc i pomników upamiętniających zmarłych; 4) podróże do miejsc niezwiązanych bezpośrednio ze zdarzeniem, a prezentujących materialne dowody śmierci lub je inscenizujące; 5) podróże do miejsc inscenizacji śmierci (Tanaś 2008).

W kontekście niniejszego artykułu szczególnie istotna jest kategoria trzecia, bowiem obejmuje ona wizyty na cmentarzach.

Powiązania pomiędzy turystą – osobą odwiedzającą cmentarz a cmentarzem są zróżnicowane i uzależnione od motywów oraz potrzeb. A z uwagi na fakt, że miejsce pochówku osadzone jest w przestrzeni niezwykle istotne wydaje się rozpatrywanie jego relacji do turysty z uwzględnieniem przestrzeni geograficznej (ryc. 1).

Z drugiej strony, w wielu nadleśnictwach, zwłaszcza położonych w regionach turystycznych, gdzie często jest wiele obszarów objętych różnymi formami ochrony przyrody, istnieje problem presji turystów na lasy. Rozwiązanie konfliktu między niekontrolowanymi aktywnościami turystów w lasach a ochroną cennych zasobów i walorów leśnych obszarów chronionych, najczęściej jest problemem spadającym na nadleśnictwa. Zatem konieczne jest poszukiwanie nowych form turystyki i wynajdowanie nowych atrakcji turystycznych, które będą przyciągać turystów w specjalnie przygotowane do tego celu miejsca i oznakowane szlaki.

Ryc. 1. Model powiązań cmentarz – turysta – przestrzeń geograficzna (źródło: Tanaś 2008)
Fig. 1. Model of relations cemetery - tourist - geographical space (source: Tanaś 2008)

Fenomen mazurskich cmentarzy

Zgodnie z danymi Narodowego Instytutu Dziedzictwa (dalej NID) w Polsce zewidencjonowanych jest ponad 25 tysięcy cmentarzy, z czego około 2700 na terenie województwa warmińsko – mazurskiego, w tym 524 to obiekty wpisane do rejestru zabytków¹. Dane te plasują Warmię i Mazury na pierwszym miejscu pod względem liczby zachowanych zabytkowych nekropoli w Polsce. Ten „sepulkralny potencjał” uzasadnia próbę wykorzystania zasobu cmentarzy zlokalizowanych na terenie Nadleśnictwa Maskulińskie na rzecz rozwoju turystyki.

Liczne cmentarze ewangelickie z XIX i XX wieku to świadectwo historii Mazur. Tworzone przy każdej wsi czy przysiółku, jako cmentarze wyznaniowe, rodowe i wojenne, stanowiły istotny składnik miejscowej kultury (Żurkowska 2009). Współcześnie są niejednokrotnie jedynym dowodem na obecność ludzi na tym terenie. Stanowią źródło wiedzy o społeczności lokalnej (Długozima 2010). Na skutek reperkusji po II wojnie światowej mazurskie cmentarze ewangelickie zaczęły podlegać stopniowej degradacji (co spowodowane było przez wyjazdy rodzin i brak opieki nad grobami). Dzieła ich zniszczenia dopełnił wydany 20 maja 1954 roku okólnik Ministra Gospodarki Komunalnej dotyczący zamykania oraz likwidacji cmentarzy wyznaniowych (w tym także ewangelickich)².

Współcześnie duży zasób nieczynnych cmentarzy ewangelickich znajduje się na terenie Nadleśnictwa Maskulińskie. Z uwagi na ich zagrożenie Nadleśnictwo objęło je opieką, porządkując je i prowizorycznie grodząc i, tym samym, podejmując interwencję przed ich całkowitym zaniknięciem.

Należy dodać, że tereny Nadleśnictwa, posiadając unikalne zasoby i walory przyrodnicze, w blisko 100% powierzchni objęte są różnymi formami ochrony przyrody (Nadleśnictwo Maskulińskie 2005). Jednocześnie na jego obszarze znajduje się szlak żeglarski Wielkich Jezior Mazurskich, zatem pojawia się tu, zwłaszcza sezonowo, problem presji turystów na lasy i obszary chronione. W samym tylko mieście Ruciane-Nida, siedzibie Nadleśnictwa Maskuliń-

¹ Dane aktualne na dzień 31.12.2012, opublikowane na stronie NIDu: www.nid.pl

² http://www.architektura.pomorze.pl/?art_id=791

skie, odnotowano 54626 nocujących turystów, którym w sumie udzielono 137 549 noclegów³ (GUS 2013). Ruch tych turystów nie może być całkowicie kontrolowany.

Cel

Celem projektu „Wytyczne do rewaloryzacji i ochrony nieczynnych cmentarzy ewangelickich Nadleśnictwa Maskulińskie. Inwentaryzacja, analiza i waloryzacja cmentarzy”, realizowanego przy współpracy Nadleśnictwa, SGGW w Warszawie oraz Studenckiego Koła Naukowego Gospodarki Przestrzennej, było zbadanie, czy zasób cmentarzy mazurskich może stanowić atrakcję turystyczną a tym samym stać się podstawą dla rozwoju nowej formy turystyki – tanatoturystyki w lasach, częściowo kanalizującej ruch turystów. Poza tym, podjęto próbę sformułowania zaleceń rewaloryzacji i ochrony nieczynnych cmentarzy ewangelickich a także dania zaleceń do znalezienia przebiegu nowego szlaku turystyki kwalifikowanej na terenie Nadleśnictwa Maskulińskie.

Metodyka

Realizacja tak sformułowanego celu wymagała inwentaryzacji, rozpoznania stanu, analizy oraz waloryzacji cmentarzy. Pracami objęto 26 nieczynnych cmentarzy ewangelickich znajdujących się na terenie Nadleśnictwa Maskulińskie (RDLP Białystok), w tym dwa cmentarze w znajdujące się na gruntach gminnych. W ramach prac inwentaryzacyjnych rozpoznawano cmentarze poprzez analizy: materiałów kartograficznych oraz zapisów kart ewidencyjnych cmentarzy znajdujących się w zasobie NID-u. Ponadto, za Długozima (2011) przygotowano formularz do oceny cmentarza oraz nagrobka. Formularz umożliwiał scharakteryzowanie położenia, kompozycji, detalu architektonicznego (brama, ogrodzenie, formy nagrobków, rzeźba, krzyże itp.) nekropolii. Zaś druga jego część pozwoliła na dokładny opis zachowanych i wartościowych nagrobków wraz ze spisaniem zachowanych inskrypcji (Długozima 2011).

Formularze wykorzystano podczas prac terenowych, przeprowadzanych w lipcu 2011 r.. W tym samym czasie wykonano orientacyjne szkice cmentarzy i dokumentację fotograficzną rejestrując: cmentarz widziany z zewnątrz, bramy i ogrodzenia, elementy kompozycji (osie, powiązania, wnętrza, komunikacja, inne), elementy zaburzające kompozycję, a także charakterystyczne elementy danego cmentarza. Dokonywano też pomiaru jego powierzchni oraz zapisywano współrzędne lokalizacji cmentarza, odczytywane za pomocą odbiornika GPS.

Dokonano też waloryzacji z punktu widzenia atrakcyjności dla turystyki. Za kryteria waloryzacji cmentarzy ewangelickich Nadleśnictwa Maskulińskie przyjęto takie czynniki jak: pochowani zmarli; położenie cmentarza – lokalizacja, układ przestrzenny, otoczenie, wkomponowanie w krajobraz, roślinność; sztuka sepulkralna; historia cmentarza; unikatowość, wyjątkowość miejsca pochówku; wartość symboliczna, religijna oraz „atmosfera” miejsca, ponieważ one decydują o atrakcyjności przestrzeni sepulkralnej dla ruchu turystycznego (Tanaś 2008).

Wizja terenowa i waloryzacja cmentarzy pozwoliły na podanie wytycznych lokalizacji szlaku łączącego cmentarze najcenniejsze, którego utworzenie i utrzymanie mogłoby stać się narzędziem ochrony tych obiektów.

³ www.stat.gov.pl

Wyniki

Waloryzacja cmentarzy pozwoliła opracować katalog obiektów najcenniejszych a tym samym, najatrakcyjniejszych pod kątem rozwoju ruchu turystycznego. Średnia wartość dla 26 objętych waloryzacją obiektów wyniosła 4,5 pkt., w związku z tym w dalszych pracach uwzględniono te obiekty, które uzyskały 5 punktów i więcej. Należą do nich cmentarze w Rucianem Nida (z maksymalną notą 10 pkt), w Cudnochach (2) i Śwignajnie (po 9 pkt.), w Łuknajnie (8 pkt.), w Urwitalcie, Ukcie, Karwicy Mazurskiej, Hejdyku Karpie (1) (po 7 pkt.) i cmentarz Hejdyk Karpa (2), który uzyskał 5 pkt. w 10-stopniowej skali.

Okazało się, że najstarsze cmentarze są najcenniejsze, jednak ich stan zachowania jest najslabszy. Stan zachowania był tym lepszy, im dłużej cmentarz był użytkowany. To właśnie najlepiej zachowane założenia najłatwiej zrewaloryzować i uczynić, zwłaszcza, gdy można na nich znaleźć większą liczbę czytelnych inskrypcji.

Wybrane cmentarze, najwyżej ocenione, po rewaloryzacji mogą stać się elementami tematycznego szlaku tanatoturystycznego, łączącego również inne obiekty turystyczne, znajdujące się w lasach lub tuż przy szlaku. Proponowany szlak wiódłby wzdłuż jezior Guzianka Wielka, Guzianka Mała, Wejsunek, Beldany, przez Mazurski Park Krajobrazowy, Kadzidłowo, Wojnowo, Ruciane Nida, obok Parku Dzikich Zwierząt Kadzidłowo. Objąłby również leśną ścieżkę dydaktyczną „Kadzidłowski Las”. Przy takiej trasie znajduje się 15 nieczynnych cmentarzy, w tym 5 z 9 uznanych w przeprowadzonej waloryzacji za najcenniejsze dla tanatoturystyki (są to cmentarze w miejscowościach: Ruciane Nida (fot. 1a), Nowa Ukta, Ukta, Karwica Mazurska, Śwignajno (fot. 1c).

Fot. 1. A – Brama cmentarza w Rucianem Nidzie, B – pomnik – grób leśniczego Maskulińskiego i gajowego Uszko w Karwicy Mazurskiej, C – nagrobek na cmentarzu w Śwignajnie. 2011 rok (fot. A. Długozima i E. Winiarska,)

Photo 1. A – Cemetery gate in Ruciane Nida, B - the grave of forester Maskuliński and gamekeeper Uszko in Karwica Mazurska, C - gravestone in a cemetery in Śwignajno. 2011 year

Cmentarz w Rucianem-Nidzie, datowany na początek XX wieku, jest przykładem cmentarza ewangelickiego z kwaterą wojenną. Na atrakcyjność tej nekropolii, w kontekście rozwoju turystyki, składają się: układ przestrzenny (czytelne, regularne rozplanowanie, dobrze zachowane kwatery, główna oś kompozycji w postaci lipowej alei) oraz nagrobki (duża liczba z czytelnymi inskrypcjami oraz zróżnicowanie w zakresie form upamiętnienia zmarłych). Z kolei, XIX – wieczne cmentarze w Ukcie i Śwignajnie posiadają zabytkowy charakter, co potwierdza

wpisanie ich do rejestru zabytków województwa warmińsko – mazurskiego w dn. 4 września 1989 roku odpowiednio pod numerem A-728 i A-727. Ponadto, cmentarz w Śwignajnie zaskługuje na uwagę turystów ze względu na atrakcyjne położenie w krajobrazie (obiekt rozplanowany jest na kilku tarasach i posiada otwarcia widokowe na wieś) oraz dużą liczbę zachowanych nagrobków. Zaś na cmentarzu w Ukcie intryguje główna aleja z majestatycznymi lipami.

Dyskusja

Idea uczynienia z nieczynnych cmentarzy istotnego elementu współtworzącego kulturę, świadectwa historii pozostaje w zgodzie z zapisami polskiego prawa, z Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (w kontekście cmentarzy zabytkowych) oraz z Ustawą o cmentarzach i chowaniu zmarłych (w kontekście cmentarzy historycznych). Poza tym, uwzględnienie przy formułowaniu wytycznych do rewaloryzacji nekropolii, w celu utworzenia z nich szlaku turystycznego, zarówno układu przestrzennego, elementów sztuki sepulkralnej, jak i szaty roślinnej wpisuje się w popularyzowaną przez polskie środowisko konserwatorów zabytków i historyków sztuki praktykę ochrony zabytkowych i historycznych miejsc pochówku (np.: Pasierb 1995, Rudkowski 2004).

Seaton (1996) oraz Tanaś (2008) stworzyli dość rozbudowany katalog motywów odwiedzania przestrzeni śmierci (motyw wiary, tożsamości, empatii, poznania, pamięci, ciekawości, rozrywki, emocji). W kontekście analizowanych cmentarzy Nadleśnictwa Maskulińskie szczególnie istotne wydają się motywy: poznawczy oraz rekreacyjny. Wynikają one z turystycznego potencjału mazurskich nekropolii, który jest ukryty w: ich historii (świadek przeszłości), unikalności (ginący element mazurskiego krajobrazu, tak jak stare aleje czy mazurskie chałupy) (Zwierowicz 2003), estetyce i artyzmie zachowanej sztuki sepulkralnej oraz położeniu w mazurskim krajobrazie (otwartym – wśród pól, pastwisk, łąk, jak i na skraju bądź w środku lasu) (Żurkowska 2009). Poprzez swoją lokalizację, stan zachowania budują ducha miejsca i zarazem ciekawość poznawczą. Skoro o ciekawości mowa, podkreślić należy, iż cmentarz odwiedzany z motywów poznawczych stanowić może przedmiot zainteresowania turystyki krajoznawczej, gdyż, jak zauważa Tanaś, „ten rodzaj turystyki pełni istotne funkcje kształcące, polegające na uzyskiwaniu orientacji w otaczającej rzeczywistości przyrodniczej i społecznej, własnego kraju, regionu, miejsca zamieszkania” (Tanaś 2008).

Będąc atrakcją turystyczną nieczynne cmentarze mazurskie mogłyby stanowić ważny element nowotworzonych szlaków tematycznych np. szlaku tanatoturystycznego. Szlak taki, biegnąc przez obszary leśne, pokazywałby oprócz cmentarzy, również walory i zasoby leśne. Rola takiego szlaku byłaby dwójaka; rozwiązująca problem zanikania cmentarzy, które popadają w zapomnienie a także kanalizowania ruchu turystycznego, a więc ochrony obszarów przyrodniczo cennych, znajdujących się na terenie Lasów Państwowych.

Podsumowanie i wnioski

Tanatoturystyka niewątpliwie stanowić może szansę dla organizacji nowej formy turystyki kulturowej na terenie lasów mazurskich, zarządzanych przez PGL Lasy Państwowe, w tym w Nadleśnictwie Maskulińskie. Pozwoli bowiem wykorzystać i ochronić zasób historycznych i zabytkowych cmentarzy przy jednoczesnym wykorzystaniu potencjału lasu. Tym samym nowa atrakcja turystyczna w swoim wymiarze kulturowym, poznawczym i edukacyj-

nym, stworzy szansę kanalizacji i zwiększenia kontroli ruchu turystów na obszarach leśnych i chronionych.

Cmentarny szlak tematyczny, promowany jako atrakcja turystyczna, może stanowić element przestrzeni turystycznej o wartościach kulturowych, równoważnych do posiadanych wartości historycznych, materialnych, jak i przyrodniczych.

Literatura

- Długozima A. 2010. Badanie cmentarzy dla odtworzenia kultury duchowej i materialnej społeczności lokalnej (na przykładzie bieszczadzkich cmentarzy). [W:] Chylińska D., Łach J. (red.). *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław: 89-98.
- Długozima A. 2011. *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*, Sztuka ogrodu. Sztuka krajobrazu, Warszawa, ss. 1-271.
- Francis D., Kellaheer L. 2005. *The Secret Cemetery*, Berg Publishers, Oxford, pp. 1-298
- GUS, Główny Urząd Statystyczny, 2013: Dane o ruchu turystycznym. www.stat.gov.pl. dostęp 4.09.2013
- Kolbuszewski J. 1996. *Cmentarze*. Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław: 30, 46.
- Michałowski A. 2001. *Architektura krajobrazu w końcu XX wieku. Znaczenie i zadania*. [W:] *Krajobraz kulturowy. Warsztaty dla nauczycieli i metodyków. Zeszyt dydaktyczny*, Warszawa: 75-90.
- Nadleśnictwo Maskulińskie 2005. IV rewizja Planu Urządzenia Lasu Nadleśnictwie Maskulińskie na lata 2005-2014. <http://www.bialystok.lasy.gov.pl/web/maskulinskie/48>, dostęp 2.09.2013
- Pasierb J. S. 1995. *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, Biblioteka Towarzystwa Opieki nad Zabytkami, Warszawa: 134-140.
- Rhoads L. 1995. *Death's Garden: Relationships with Cemeteries*. Automatism Press, pp. 1-188.
- Rudkowski T. 2004. *O ochronę cmentarzy zabytkowych. Ochrona zabytków, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków*, Warszawa: 104-114.
- Rugg J. 2006. *Lawn cemeteries: the emergence of a new landscape of death*. *Urban History* 33: 213-233.
- Seaton A. V. 1996. *Guided by the dark: from thanatopsis to thanatourism*. *International Journal of Heritage Studies*, 2(4): 234-244.
- Szumański M. 2005. *Strukturalizacja terenów zieleni*. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Tanaś S. 2008. *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatouristyki*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź: 51-54, 131-151, 168-196.
- Zwierowicz M. 2003. *Warmia i Mazury – krajobraz odziedziczony*. [W:] Liżewska I., Knercer W. (red.): *Zachowane – ocalone? O krajobrazie kulturowym i sposobach jego kształtowania*, Borussia, Olsztyn: 40-52.
- Żurkowska T. 2009. *Mazurskie cmentarze. Symbole w krajobrazie*, Borussia, Olsztyn: 11-34.

Anna Długozima, Edyta Winiarska

Katedra Sztuki Krajobrazu SGGW w Warszawie
anna_dlugozima@sggw.pl, edyta_winiarska@sggw.pl

Izabela Dymitryszyn

Samodzielna Pracownia Oceny i Wyceny Zasobów Przyrodniczych SGGW w Warszawie
izabela_dymitryszyn@sggw.pl